

Elinizde bulunan kitap Siyaset, Teşkilat, Sosyal Hayat, Şehir ve Ekonomi, Kültür ve Sanat başlıklarıyla beş bölümden oluşmakta ve beş ayrı başlık altında toplanan ilgi çekici elli altı yazı bulunmaktadır.

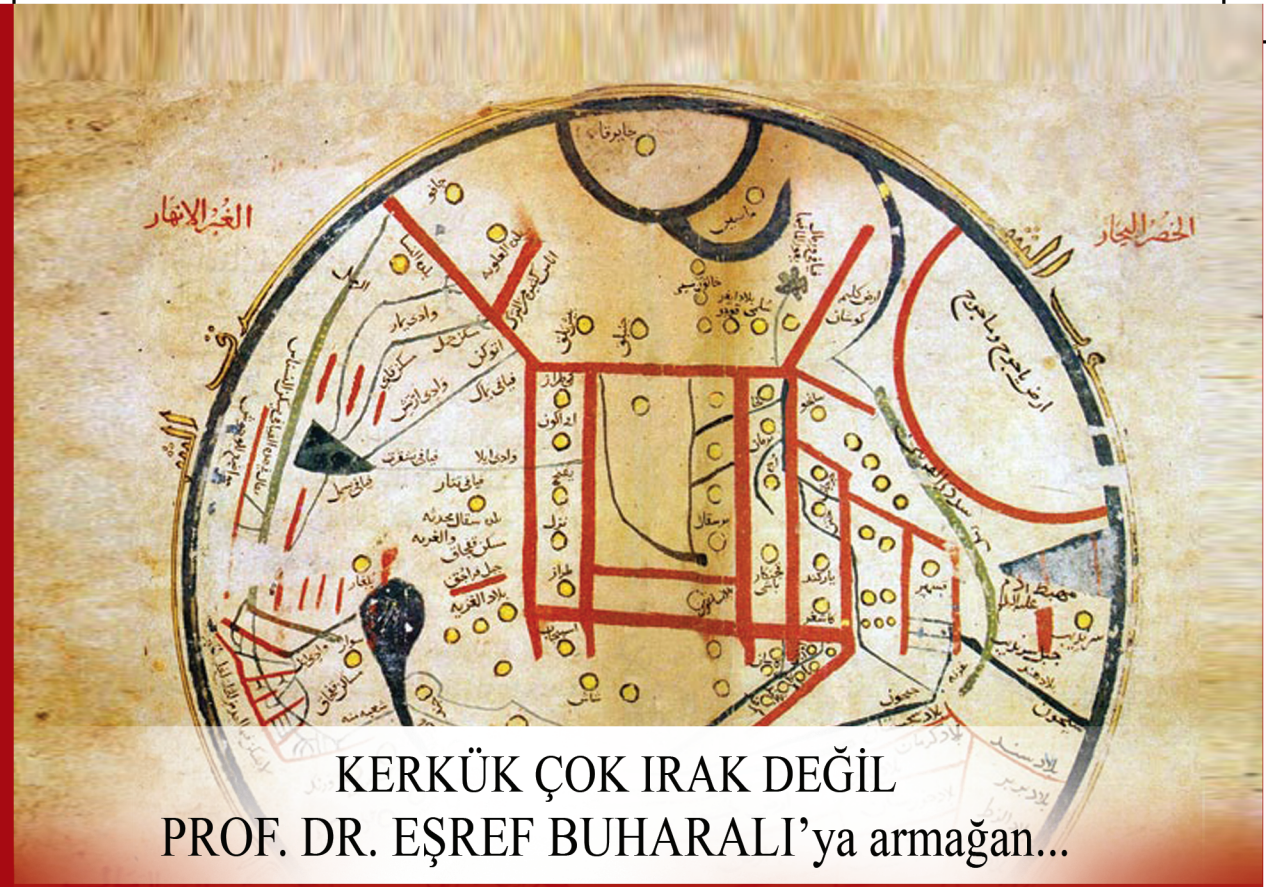
Bahsi geçen elli altı yazı dışında Prof. Dr. Eşref Buharalı ile çeşitli zamanlarda yapılmış özel sohbetlerden oluşan bir röportaj yer almaktadır. Kitap hazırlanırken Türkçe dışında Farsça, Arapça, Rusça, İngilizce, Almanca, Kırgızca, Özbekçe ve Osmanlıca kaynakların kullanılmış olması ayrıca önem arz etmektedir. Ayrıca kitapta bulunan yazılar Türkiye, Özbekistan, Moğolistan Azerbaycan ve Kırgızistan'ın çeşitli üniversitelerinde görev yapan alanında birbirinden uzman altmışa yakın bir hakem heyeti tarafından incelenmiştir.

Bu nedenle Türk Tarihine Dair Yazılar II başlığı ile yayınlanan bu kitabın 5000 yıldan fazla bir geçmişe sahip Türk tarihine denizde bir damla misali katkı sağlayacağını umuyor ve takdiri siz değerli okuyuculara bırakıyoruz.

TÜRK TARİHİNE DAİR YAZILAR-II

KERKÜK ÇOK İRAK DEĞİL
PROF. DR. EŞREF BUHARALI'ya armağan...

KERKÜK ÇOK İRAK DEĞİL
PROF. DR. EŞREF BUHARALI'ya armağan...

TÜRK TARİHİNE DAİR YAZILAR-II

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ТАРИХЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

TURKİY XALQLAR TARİXİGA DOİR İZLANIŞLAR

ТҮРК ТАРІХЫ БОЮНЧА ИЗІЛДӨӨЛӨР

TÜRK TARYHYNA DEĞİŞLİ ÝAZGYLAR

TÜRK TARİXİNƏ DAİR YAZILAR

تورک تاریخینه دائر یازیلر

Editör

Alpaslan DEMİR

Tuba KALKAN - Eralp ERDOĞAN

gece
kitaplığı

ISBN 978-6052881804

9 786052 881804

gece
kitaplığı

gece
kitaplığı

KERKÜK ÇOK IRAK DEĞİL
PROF. DR. EŞREF BUHARALI'YA ARMAĞAN

TÜRK TARİHİNE DAİR YAZILAR II

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ТАРИХЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ЗЕРТТЕУЛЕР
TURKİY XALQLAR TARİXİGA DOİR İZLANIŞLAR
ТҮРК ТАРИХЫ БОЮНЧА ИЗИЛДӨӨЛӨР
TÜRK TARYHYNA DEĞİŞLİ ÝAZGYLAR
TÜRK TARİXİNƏ DAİR YAZILAR

تورک تاریخینه دائر یازیلر

Editörler

Alpaslan DEMİR-Tuba KALKAN-Eralp ERDOĞAN

Ankara 2017

gece
kitaplığı

Yayın Koordinatörü • Yaşar HIZ
Genel Yayın Yönetmeni • Aydın ŞİMŞEK
Editör • Alparslan DEMİR • Tuba KALKAN •
Eralp ERDOĞAN
Kapak Tasarım • Ali İMREN
İç Tasarım • Serkan AKKUŞ
Sosyal Medya • Betül AKYAR

Birinci Basım • © Aralık 2017 / ANKARA

ISBN • 978-605-288-180-4

© copyright

Bu kitabın tüm yayın hakları yazarlarına
aittir. İzin alınmaksızın başka yerde
yayınlanamaz. Yazıların sorumluluğu
yazarlarına aittir.

Gece Kitaplığı

Adres: Korkut Reis Mh. Yeşilirmak Cd. 1 O / B
Demirtepe Çankaya/ ANKARA
Tel: 0312 384 80 40

web: www.gecekitapligi.com

e-posta: gecekitapligi@gmail.com

gece
kitapligi

gece
kitapligi

Baskı & Cilt

Bizim Büro

Sanayi 1. Cadde Sedef Sk. No: 6/1
İskitler - Ankara
Sertifika No: 26649
Tel: 0312 229 99 28

KERKÜK ÇOK IRAK DEĞİL
PROF. DR. EŞREF BUHARALI'YA ARMAĞAN

TÜRK TARİHİNE DAİR YAZILAR II

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ТАРИХЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ЗЕРТТЕУЛЕР
TURKİY XALQLAR TARİXİGA DOİR İZLANIŞLAR
ТҮРК ТАРИХЫ БОЮНЧА ИЗИЛДӨӨЛӨР
TÜRK TARYHYNA DEĞİŞLİ ÝAZGYLAR
TÜRK TARİXİNƏ DAİR YAZILAR

تورک تاریخینه دائر یازیلر

Editörler

Alpaslan DEMİR-Tuba KALKAN-Eralp ERDOĞAN

Ankara 2017

gece
kitaplığı

İÇİNDEKİLER

Önsöz	13
Kısaltmalar	14
Kerkük'ten Anadolu'ya Uzanan Yol (Tuba KALKAN)	15

I. SİYASET

Genel Hatları İle Hint Coğrafyasında Sakalar M. Melis ÇELİKTAŞ	25
Göktürk Dönemi Türk Diplomasinin Hususiyetleri Üzerine Oktay BERBER	33
Azerbaycan Şehirlerine Yapılan Gürcü Taaruzları (11 ve 12. Yüzyıllar) Cihat AYDOĞMUŞOĞLU	47
Memlûkler ve Haçlılar Arasındaki Antlaşmalarda On Yıl Kuralı Süleyman ÖZBEK-Esra ÇIPLAK	57
Memlûklerin Akka'yı Fethine Tepkiler: Ticari Ambargo ve 1293 Alanya-İskenderiye Haçlı Saldırısı Mehmet Ali BOZKUŞ	71
Kazakların Milli Direnişi (XVII-XX. YY.) Halida DEVRİŞEVA	83
Rusların Gence'yi İşgali (4 Ocak 1804) Özgür TÜRKER	93
1876 Berlin Memorandumu Karşısında İngiltere Mithat AYDIN	105
Osmanlı Devleti'nin İlk Bükreş Sefiri Süleyman Hürşid Bey (1846-1885) Selda KILIÇ	121
Gaspıralı İsmail ve Kırım Ahali Cumhuriyeti Hasan IŞIK- Ahmet DOĞAN	133
II. Dünya Savaşı Öncesi İngiliz Basımının Sovyetler Birliği'ne Bakışı Üzerine Genel Bir Değerlendirme Hakan KURT	151
II. Dünya Savaşı'nda Çanakkale ve Çevresinde Alınan Güvenlik Önlemleri Şeyda BÜYÜKCAN SAYILIR	159
II. Dünya Savaşında Kafkasya'da Sovyet Sisteminin Uyguladığı Sürgünü Hatırlamak ve Anlamak Mehmet ALPARGU	173
Türk Dış Politikasında Musul (1922-1926) Tahir KODAL	187
XX. Yüzyılın İlk Yarısında İran'da Rus Nüfuzu Sonay ÜNAL	245

Türk Basınında Kıbrıs Meselesi (1955-1974) İsmail ŞAHİN.....	257
Türkiye'nin Hazar Enerji Kaynakları Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme Mustafa GÖKÇE.....	273
Kâmrân İnan'ın Yönetim ve Dış Politika Anlayışına Bakış Tekin ÖNAL	283

II. TEŞKİLAT

Osmanlı Ateşli Silah Teknolojisinin İslam Dünyasına İtikali ve Osmanlı Devleti'nin Türkistan Hanlıklarına Yaptığı Askeri Yardımlar (XVI-XIX. Asırlar) Selim Serkan ÜKTEN	297
Askeri Nakil Merkezi Olarak Trabzon (1826 Numaralı Şerhiye Siciline Göre) Murat GÜNEY	319
Osmanlı Devleti'nde Askeri ve Lojistik Amaçlı Bir Uygulama Örneği: "Kale Şenletmek" Samettin BAŞOL	327
Fırka-i İslahiye Ordusunun Özellikleri ve Faaliyetleri Nuri YAVUZ.....	335
PR Teşkilatı (Gizli Telgraf Teşkilatı) ve Ahmed Cevad Besen İsmail EFE	347
Çarlık Rusya'nın Askerî Okulu: Nikolaevskaya Akademisi Murat ÖZKAN	357
İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Donanma ve Ordusunda Bulaşıcı Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler Eda Gülşen GÖMLEKSİZ	371
Timurlu Devri Kaynaklarına Dair I "Devri Aydınlatan Meşalelerden Birkaç Hüzme" Ali Rıza YAĞLI	385

III. SOSYAL HAYAT

Erken Ortaçağ'da İç Asya'dan Erdel Bölgesi'ne Yapılan Göçler Pınar Yiğit TÜRKER	401
Daltaban Mustafa Paşa'nın Hayatına Dair İzler: Tereke Kaydından Hareketle Gülser OĞUZ	409
Çorum'da Kalenderî Geleneğinden Bir Abdal: Kutbu'l-Büdelâ Abdal Ata ve Zaviyesi Sadullah GÜLTEN.....	423
Osmanlı Devleti'nde Fare Problemleri ve 1866 Tırhala Fare İstilasası Alpaslan DEMİR	435

Osmanlı'da Kara Sevda İleti Yaşin DÖNDER	449
1815-1911 Yılları Arasında Şiran Şeriyeye Sicillerine Yansıyan Boşanma Davalarının Analizi Murat GÜNEY	457
18 Mart 1953 Yenice-Gönen Depremi Cemile ŞAHİN	469

IV. ŞEHİR VE EKONOMİ

Bâdgis'teki Türk Hakimiyeti Tuba KALKAN	487
X-XIII. Yüzyıllar Arasında Haleb ve Çevresi Taner ATMACA	501
İlhanlılar Devrinde Erzincan Firdevs ÖZEN	515
Rusların Hatıralarına Göre XVIII-XIX. Asırlarda Büyükdere Fatih ÜNAL	543
Constantin-François Volney'in Seyahatnamesinde Mısır Fatma UYGUR	571
Hülâsa-i Ahvali'l-Buldan'a Göre 19. Yüzyılda Osmanlı Afrikası Üçler BULDUK	581
Kerkük'ün Mahalleleri: Kentsel Yerleşimin Mekânsal Organizasyonu Fasih DİNÇ	593
Amasya Belediye İdaresi ve Sağlık Alanındaki Hizmetleri (1870-1910) Edip ÜZUNDAL	603
Soğdça Yazılı Türk Kağan Ünvanlı Batı Köktürk Sikkeleri Üzerine Gaybullah BABAYAR	615
Memlük Toplumu: Sosyal Yapı, Şehirler ve İktisadî Faaliyetler Üzerine Bir Bakış Adnan KARA	637
Buharlı Çağında İstanbul'da Bir Rus Vapur Kumpanyası Mesut KARAKULAK	657
XIX. Yüzyılın Sonu, XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Kırgız Topraklarını Ziyaret Eden Osmanlı Vatandaşları Abdrasul İSAKOV	677
Tire İlçesi Eğridere Köyü'nde Rumi 1320 (M.1904) Tarihli Son Osmanlı Nüfus Tahriri (Sayım / Yazım) ve Nüfus Defterinin İncelenmesi Necat ÇETİN	697

V. KÜLTÜR VE SANAT

Büyük Selçuklular İle Bâtınilerin Kültürel Mücadeleleri ve Nizamiye Medreselerinin Rolü Remziye YILMAZ.....	711
Büyük Selçuklularda ve Memlüklerde Av Tülay YÜREKLİ.....	723
Memlük Ordusunda Askeri Müzik – Prof. Dr. Eşref Buharalı'nın Yönlendirmesi Işığında Feyzan GÖHER VURAL.....	733
Safevilerde Okçuluk ve Kabak Oyunu'na Genel Bir Bakış Eralp ERDOĞAN.....	741
Umdetü'l-Ahbâr'ın 18.Yüzyıldan Günümüz Kırım Coğrafyasına Taşdığı Kültürel Birikim Örnekleri Derya DERİN PAŞAOĞLU.....	747
Klasik Dönem Osmanlı Tarih Yazımında Macar İmgesi Yunus İNCE.....	761
Divan-ı Lugati't Türk'te Geçen Atasözleri Saadettin Yağmur GÖMEÇ.....	773
Arap Harfli Kitabelerin Türk Mimarisindeki Önemi Kerim TÜRKMEN.....	797
Tarihsel Süreçte Suç ve Ceza: Tarih Öğretiminde Tematik Öğrenmeye Yönelik Bir Değerlendirme Hamza KELEŞ- A. Nihan EROL ŞAHİN, Ayten KİRİŞ AVAROĞULLARI.....	801
Kerküklü Mehmet Sadık ve “Ey Kerkük” Adlı Şiirinin Düşündürdükleri Ahmet KANKAL.....	811

Hakem Kurulu

Prof.Dr. Alaattin AKÖZ

Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Konya/TÜRKİYE

Prof.Dr. Hayrunnisa ALAN

İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
İstanbul/TÜRKİYE

Prof.Dr. Neslihan DURAK

İnönü Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Malatya/TÜRKİYE

Prof.Dr. Mustafa ALKAN

Gazi Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Ankara/TÜRKİYE

Prof.Dr. Melek ÇOLAK

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Muğla/TÜRKİYE

Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
İstanbul/TÜRKİYE

Prof.Dr. İbrahim ŞİRİN

Kocaeli Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Kocaeli/TÜRKİYE

Prof.Dr. İbrahim Ethem ATNUR

Atatürk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Erzurum/TÜRKİYE

Prof.Dr. Doğan YÖRÜK

Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Konya/TÜRKİYE

Prof.Dr. İbrahim YILMAZÇELİK

Fırat Üniversitesi,
İnsani ve Sosyal Bilimler Fak., Tarih Bölümü,
Elazığ/TÜRKİYE

Prof.Dr. Hüseyin MUŞMAL

Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Konya/TÜRKİYE

Prof.Dr. Orhan KILIÇ

Fırat Üniversitesi,
İnsani ve Sosyal Bilimler Fak., Tarih Bölümü,
Elazığ/TÜRKİYE

Prof.Dr. Bayram NAZIR

Gümüşhane Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Gümüşhane/TÜRKİYE

Prof. Dr. Osman GÜMÜŞÇÜ

Çankırı Karataekin Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü,
Çankırı/TÜRKİYE

Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ

Gazi Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü,
Ankara/TÜRKİYE

Prof.Dr. Musa Şamil YÜKSEL

Yıldırım Beyazıt Üniversitesi,
İnsan ve Toplum Bilimleri Fak., Tarih Bölümü
Ankara/TÜRKİYE

Doç.Dr. Remzi KUZUOĞLU

Aksaray Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Aksaray/TÜRKİYE

Doç.Dr. Özer KÜPELİ

İzmir Katip Çelebi Üniversitesi,
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü,
İzmir/TÜRKİYE

Doç.Dr. Mustafa KALKAN

Çankırı Karataekin Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Çankırı/TÜRKİYE

Doç.Dr. İbrahim SERBESTOĞLU

Amasya Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Amasya/TÜRKİYE

Doç.Dr. Mustafa UYAR

Ankara Üniversitesi,
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü,
Ankara/TÜRKİYE

Doç.Dr. Abdullah TEMİZKAN

Ege Üniversitesi,
Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü,
İzmir/TÜRKİYE

Doç.Dr. Yunus ÖZGER

Bozok Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Yozgat/TÜRKİYE

Doç.Dr. Ömer DÜZBAKAR

Uludağ Üniversitesi,
Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler Öğretmenliği,
Bursa/TÜRKİYE

Doç.Dr. İbrahim ERDAL

Bozok Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Yozgat/TÜRKİYE

Doç.Dr. Alper ALP

Gazi Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Ankara/TÜRKİYE

Doç.Dr. Türkmen TÖRELİ

Dokuz Eylül Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
İzmir/TÜRKİYE

Doç.Dr. Emine ÖZÜNLÜ

Hacettepe Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Ankara/TÜRKİYE

Doç.Dr. Tümen SOMUNCUOĞLU

Gazi Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Ankara/TÜRKİYE

Doç.Dr. Ahmet KARAÇAVUŞ

Karadeniz Teknik Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Trabzon/TÜRKİYE

Doç.Dr. Özgür YILMAZ

Gümüşhane Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Gümüşhane/TÜRKİYE

Doç.Dr. Sezai BALCI

Giresun Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Giresun/TÜRKİYE

Doç.Dr. Ayşe PUL

Ordu Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Ordu/TÜRKİYE

Doç.Dr. Dilaver AZİMLİ

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi,
Tarih Enstitüsü,
Bakü/AZERBAJCAN

Doç.Dr. Farhod MAKSUDOV

Özbekistan İlimler Akademisi,
Arkeoloji Enstitüsü,
Taşkent/ÖZBEKİSTAN

Doç.Dr. Muratbek KOCOBEKOV

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Bişkek/KIRGIZİSTAN

Doç.Dr. Muhammed Bilal ÇELİK

Sakarya Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Sakarya/TÜRKİYE

Doç.Dr. Burhan SAYILIR

Anadolu Üniversitesi,
Yaygın Öğretim Bölümü
Eskişehir/TÜRKİYE

Doç.Dr. Cengiz BUYAR

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Bişkek/KIRGIZİSTAN

Yrd.Doç.Dr. Sefer SOLMAZ

Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Konya/TÜRKİYE

Yrd.Doç.Dr. Ayşe ATICI
ARAYANCAN

Hitit Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Çorum/TÜRKİYE

Yrd.Doç.Dr. Abdolvahid
SOOFİZADEH

Aksaray Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Aksaray/TÜRKİYE

Yrd.Doç.Dr. Oğuz POLATEL

Kocaeli Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Kocaeli/TÜRKİYE

Yrd.Doç.Dr. Gülay Karadağ ÇINAR

Afyon Kocatepe Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Afyon/TÜRKİYE

Yrd.Doç.Dr. Baha ÖZTUNÇ

Gaziosmanpaşa Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Tokat/TÜRKİYE

Yrd.Doç.Dr. Ersoy ZENGİN

Munzur Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Tunceli/TÜRKİYE

Yrd.Doç.Dr. Egemen Çağrı MIZRAK

Namık Kemal Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tekir-
dağ/TÜRKİYE

Yrd.Doç.Dr. Esat AKTAŞ

Bayburt Üniversitesi,
İnsan ve Toplum Bilimleri Fak., Tarih Bölümü,
Bayburt/TÜRKİYE

Yrd.Doç.Dr. Levent KÜÇÜK

Ardahan Üniversitesi,
İnsani Bilimler ve Edeb. Fak., Tarih Bölümü,
Ardahan/TÜRKİYE

Yrd.Doç.Dr. Merve KARAÇAY
TÜRKAL

Gümüşhane Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Gümüşhane/TÜRKİYE

Yrd.Doç.Dr. Ahmet SAĞLAM

Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Burdur/TÜRKİYE

Yrd.Doç.Dr. Ahmet N. ÖZDAL

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Ağrı/TÜRKİYE

Yrd.Doç.Dr. Nasrullah UZMAN

Gazi Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Ankara/TÜRKİYE

Yrd.Doç.Dr. Ankhbayar DANUU

Moğolistan Milli Üniversitesi,
Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü,
Ulanbator/MOĞOLİSTAN

Yrd.Doç.Dr. Kemal SAYLAN

Gümüşhane Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Gümüşhane/TÜRKİYE

Dr. Erdem Can ÖZTÜRK

Namık Kemal Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü,
Tekirdağ/TÜRKİYE

Dr. Saadet ALTAY

Gaziosmanpaşa Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Atatürk İlkeleri ve
İnkılap Tarihi Bölümü,
Tokat/TÜRKİYE

Dr. Fehim KURUOĞLU

Gaziosmanpaşa Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, To-
kat/TÜRKİYE

*Akademik olarak gelişmemize katkı sağlayan tüm hocalarımıza
ve Prof. Dr. Eşref BUHARALI'ya
minnettarız.*

UMDETÜ'L-AHBÂR'IN 18.YÜZYILDAN GÜNÜMÜZ KIRIM COĞRAFYASINA TAŞIDIĞI KÜLTÜREL BİRİKİM ÖRNEKLERİ

Derya DERİN PAŞAOĞLU*

Giriş

Altın Orda Hanlığı, Cengiz Han'ın sağlığında yapmış olduğu toprak taksimatına göre büyük oğlu Cuçi'ye bıraktığı Deşt-i Kıpçak coğrafyasında, Cuçi oğlu Batu tarafından tesis edilmiştir. Deşt-i Kıpçak; kuzeyde Bulgarya Hanlığı'ndan Kuban ve Terek Irmaklarından Derbent'e kadar olan Kuzey Kafkasya'yı ve Harezmi ülkesini de içine alarak genişlemiştir.¹⁹⁵ Batu Han ile başlayan Ak Orda Hanedanlığı, Berdibek Han'la sonlanmıştır.¹⁹⁶ Kendi soyunu kurduğu için *kökin kargan köten han* denilen Berdibek Han'ın ardından başlayan taht kavgaları yine Cuçi oğlu Tokay-Timur neslinden Toktamış Han ile son bulmuş ve istikrar sağlanmıştır. Bu yükseliş dönemi Toktamış Han'ın Emir Timur ve Emir Edigü ile yapmış olduğu mücadeleleri kaybetmesi ile sonlanmış ve Altın Orda Hanlığı'nın yönetimi Emir Edigü'nün kontrolüne geçmiştir. 15. yüzyılın ilk yarısında, han soyundan şehzadelerin etrafında toplanmalarla taht mücadeleleri hız kazanmış, Kırım ve Kazan başta olmak üzere Astrahan ve Sibirya'da Cuçi neslinden varislerle yeni bir yönetim sürecine geçilmiştir.

Kırım, Altın Orda tahtında rekabetin arka bahçesi olan bir coğrafya olması hasebiyle siyasi, ekonomik ve askeri gücün merkezi olmaya devam etmiştir. Cengiz neslinden gelen Hacı Giray tarafından kurulan ve Karaçi beylerinden Şirin Mirzaların etkin rol oynadığı Kırım Hanlığı 1475'te Osmanlı tabiiyetini kabul etmiştir. 1774 yılında müstakil hale gelinceye değil Osmanlı himayesinde, Cengiz ananesinin muhafaza edildiği yönetim anlayışı hâkim olmuştur. Kırım Hanlarının tarihini anlatmak amacıyla yazılan yerli kaynaklardan olan *Umdetü'l-Ahbâr*, 1748 yılında Abdülğaffar Kırımı tarafından Osmanlıca kaleme alınmış bir eserdir. Gaspıralı'dan yüz yıl öncesi bu coğrafyada kaleme alınan *Umdetü'l-Ahbâr*, bir siyasi tarih kitabı olmasına rağmen, coğrafyanın ulaştığı kültür birikimini ve tarih yöntem bilimini gösterir niteliktedir. Tarih yazımının salt olayların kronolojik sıralanması olmadığını gösteren olayların içerisinde yer alan insan faktörünü her yönüyle ortaya koyan söylemlerle yazılmıştır. Dolayısıyla coğrafyanın kültürel varlığına katkı sağlayacak dil unsurları içermektedir. Eserde Arapça, Farsça, Türkçe kelimelerin yanı sıra Moğolca asıllı kelimelere de yer verilmiştir. Altın Orda Hanlığı'nda hâkimiyet sahası itibarıyla Kıpçak Türkçesi, Moğol dilinin yerini alırken gelişen kültür ve dile Harezmi bölgesinin tesiri büyük olmuştur. Eserdeki Çağatayca'nın

* Yrd.Doç.Dr. Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, derinderiya@ktu.edu.tr

Çalışmamız, "Kırım, Sürgün ve İsmail Bey Gaspıralı Kongresi, İstanbul 2015" 'de sunulan yayımlanmamış sözlü bildirimizin genişletilip, yeniden düzenlenmesiyle hazırlanmıştır.

¹⁹⁵ Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976, 11.

¹⁹⁶ Canibek Han zamanında karakılık ithamıyla şer'en katledilen oğlunun intikamını almak isteyen Atalık Tulıbay, beslemesi olan Berdibek Han'a, veliaht oğlu dışında bütün akrabalarını öldürtür. Veliyahdında eceliyle ölmesi sonucu Ak Orda Hanedanlığı son bulur. Bu nedenle Berdibek Han'a "*kökin kargan köten han*" denmiştir. Abdülğaffar Kırımı, *Umdetü'l-Ahbâr*, Trankript: Derya Derin Paşaoğlu, Kazan 2014, s. 78; Ötemiş Hacı, *Cengiz-name*, Haz. İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2009, s.57.

tesiri ise, Harezm coğrafyasında yazılan 16. yüzyıl eserlerinin özellikle *Tarih-i Dost Sultan Özbekî*'nin kaynak olarak kullanılmasında aramak gerekir.

Umdetü'l-Ahbâr'da Dil Unsurları

İsmail Bey Gaspıralı'nın *Dilde, Fikirde, İşte Birlik* şiarıyla yola çıkıp mektepleriyle, gazetesiyle, yazılarıyla diri tutmaya çalıştığı hafızanın öncüllerinden olan *Umdetü'l-Abbâr*'daki Kırım coğrafyasının hafızası, aktarılan sözlerin ve hikâyelerin, siyasi ve askeri anlatımların arasına ilmik ilmik işlenmiştir. Bu metinlerdeki atasözleri, deyişler ve kelimelerin anlam dizgesi kültürel ve sosyal verilerin tarih ile buluşmasına da örnek teşkil etmektedir. *Umdetü'l-Abbâr*'da yer alan dil unsurları şunlardır:

Atasözleri, Deyişler, Sözler ve Dizeler

1.Beş Tonuzu Küte Almas

Günümüzde Anadolu'da vasıfsız insanları tanımlarken *beş koyunu güdemez* ifadesi kullanılır. Benzer bir tanımlama Altın Orda coğrafyasında küçük bir farklılıkla *beş tonuz küte almas* şeklinde ifade edilmiştir.

"Beş tonuzın küte almas Pîr Mahmud'nu biylendik
Beş beserek tarta almas atanın mescidüiyn kâiydüirdün.
Ya'nî; Beş adet hınzıra bakmaya salahiyeti olamayan Pîr Mahmud'u emirü'l-
ümera itdin ve beş adet birsek nâr develeri çeküb göçürmesi mümkün olmayan baba-
nın mescid banesini ateşe yakdan demekdir."¹⁹⁷

Umdetü'l-Abbâr'da anlamıyla birlikte verilen dizelere göre bu deyişin coğrafyadaki söylem farkı domuz unsuru içermesidir ve bu unsur iki açıdan ele alınabilir. İlki, Moğol ananesinde domuz tüketiminin yer almasıdır. Berke Han'ın ölümünden sonra Özbek Han zamanına kadar tahta çıkan Altın Orda hanları Müslüman değildir. Toktağa Han döneminde erkek domuz eti olan kaban etinin han sofralarında yer aldığı ve Müslüman olmayan Moğolların Toktağa Han'ı çok övdükleri bilinmektedir. İkinci olarak ise; bakımı oldukça basit domuzda dahî bakamaması tanımlanan kişinin vasıfsızlığın alt sınırında olduğunu vurgulamak anlamında değerlendirilebilir.

2.Kıyan Kâhtı (Kıtlığı) Oldu

Abdülgaffar Kırımî, Tatarlar arasında büyük kıtlıklar olduğunda *kıyan kâhtı oldu* şeklinde söylendiğini dile getirir.¹⁹⁸ *Umdetü'l-Abbâr*'ın te'lif tarihi olan 1748'li yıllarda dahi kullanılan bu sözün ortaya çıkışı, Emir Edigü sonrası Mansur Mirza'nın dönemi olan 15. yüzyılın ilk yarısıdır. Urus Han oğlu Barak Han kendini tahta çıkaran Emir Edigü oğlu Mansur Mirza'nın tahakkümünden kurtulmak için onu ortadan kaldırır. Ancak Edigü oğullarını ve onlara tâbi Uluğ Nogay Tatarını elinde tutabilmek için çözümler aramaktadır. Çevresindeki beylerle yaptığı müşaverede Alçın kabilesinden Kudud Bey, tavsiye ettiği çözümü, Tatar âdeti üzere bir temsille izah eder:

*Taştoleke kuşunu turatından ayırmasak senge köngül bermes bulgay. Yani kendi âleminde sabrada perverde ve semüç olmuş taşancıl kuşunu ele geçirince, onu zebun edip evvelki turatından ayırmasan sana tabi olmaz, bu halkın sana tabi olması için malından ayırıp, fakirleştirmek gerekir.*¹⁹⁹

¹⁹⁷ Kırımî, a.g.e., s. 94.

¹⁹⁸ Kırımî, a.g.e., s. 108.

¹⁹⁹ Kırımî, a.g.e., s. 108.

Bu teşbih üzerine Barak Han Mansur Mirza'dan kalan illeri bir kış içerisinde üç kez Harezm civarında meşhur bir dağ olan Kıyan arkası²⁰⁰ adlı yere götürüp getirir. Bu göçlerde malı mülkü helak olan halk, büyük bir kıtlık yaşar. Bu olaydan sonra Tatarlar arasında büyük kıtlıklar *kıyan kâbtı oldu* şeklinde ifade edilir.

3.Kendin Bilme Bilenlerin Sözü'nü Dahî Dinleme

Kırımî, bu sözü *Tatarlar arasında mesel-i meşhurdur, bir kîmseye beddua olunsa bu söz söylenir*²⁰¹ şeklinde açıklar. Mesel-i meşhur, ibretli, manalı, meşhur söz, atasözü demektir. Bu sözün kullanıldığı örnek Tuda Müнге Han dönemi ile ilgilidir. Şöyle ki; Altın Orda Hanlığı'nda Berke Han'dan sonra tahta çıkacak şehzadelerin küçük olması hasebiyle cünun (aklı-rüşdü az) olan Tuda Müнге beyler tarafından zaruretten tahta çıkarılır. Kırımî'ye göre on sekiz yıl, nümizmatik kaynaklara göre beş yıl, Ötemiş Hacıya göre²⁰² sekiz ila on sekiz yıl tahta kalan Tuda Müнге Han'ın elçi kabullerinde, sefer sırasında sergilediği uygunsuz hareketleri yanındaki devlet adamları tarafından alınan tedbirlerle örtbas edilerek telafi yoluna gidilir. *Umdetü'l-Abbâr*'da ayrıntılı anlatılan örneklerde de görüleceği üzere diğer Cengiz oğullarının uluslarına karşı devlete ar gelmemesi konusunda asker ve uleması el birliği yapar. Kırımî bu hikâyelerin sonunda *Kendin Bilme Bilenlerin Sözü'nü Dahî Dinleme* şeklindeki Tatarlar arasında meşhur olan bedduayı Han'ın almamış olduğuna işaret eder.

Bu sözün anlatıldığı bir diğer eser, Ötemiş Hacı'nın *Cengiznamesi*'dir. Aynı şekilde Tuda Müнге'nin divanelikleri anlatılmadan önce Tuda Müнге Han'ın bu bedduayı almadığı belirtilir ancak bir farkla: Ötemiş Hacı bu sözün Emir Edigü'ye ait bir söz olduğunu bildirir. Eserde;

*Edigey Bey düşmanınıza beddua edecek olursanız şöyle dua ediniz: Yüce Allah'ım benim düşmanımı akılsız kul ve de akılluların sözlerine de uymasın..., ...eğer kişi kendisi bilmezse (akıllı değilse), bilenlerin (akılluların) sözüne uyarırsa oda akıllıdır. Onun hiçbir farkı yoktur*²⁰³ şeklinde ifade edilmiştir.

Kırımî ve Ötemiş Hacı'nın verdiği bilgilerle ilgili, üzerinde durulması gereken üç husus vardır. İlki hikâyelerdeki birebir benzerlikler konusudur ki sebebi, her iki müellifin de *Tarih-i Dost Sultan*'ı kullanmasında aranmalıdır. Diğerleri ise sözün atasözü veya Emir Edigü'nün sözü olup olmadığı meselesidir. 16. yüzyılın ortalarında ve Harezm'de yaşaması, mekân ve zaman olarak Dost Sultan'ın çevresinde olması Ötemiş Hacı'yı konuya hâkim kılmış olmalıdır. Kırımî'nin ise, Edigü'den üç yüzyıl sonra gelmiş olması, bu sözün artık Tatarlar arasında mesel-i meşhur yani atasözü olarak kullanıldığını söylemesini izah etmektedir. Son olarak, söz konusu beddua, toplumun öncelikleri ve kaybetmekten korkulan değerleri hususunda oldukça net izahat vermektedir. Bilme, bilinç, akıl, irade, dayanışmanlık gibi kavramların Altın Orda coğrafyasında kıymet verilen değerler olduğunu ve insanı söz konusu değerlerden men etmenin ehemmiyetini ifade etmektedir.

Kelimeler

Kırımî eserinde bazen, anlatımı bozmayacak şekilde ayrıntılı izahatla anlatımın içerisinde bazen de satır aralarında veya derkenarlarda muhtemelen anlamının bilinemeyeceğini düşündüğü bazı kelimelerin anlamlarını açıklamıştır.

²⁰⁰ Kırımî,a.g.e., s. 95.

²⁰¹ Kırımî, a.g.e., s. 68.

²⁰² Ötemiş Hacı, a.g.e., s. 48.

²⁰³ Ötemiş Hacı, a.g.e., s. 10, 46.

1. Cuçi

Umdetü'l-Abbâr'da anlamı izah edilen kelimelerden bir tanesi Çingîz Han'ın büyük oğlu Cuçi'nin adıdır. *Cuçi* kelimesi *hamur içinde yatmak manasına gelen Moğolca bir kelime*²⁰⁴ olarak tanımlanır. Günümüz tetkik eserlerinde ise *misafir gelen* manasında olduğu belirtilir. Ekrem Kalan tarafından Cuçi ismi üzerine yapılan çalışmada Reşidüddin, Hondmir, Gaffari, Yezdî, Şamî, Vassaf, Kazvini, Cüveynî, Cüzcanî gibi Moğol tarihine ışık tutan birinci el kaynaklardan Cuçi'nin doğum hikâyesi karşılaştırmalı incelenerek *misafir gelen* manası eleştiri ile karşılanır. Ekrem Kalan, özellikle tetkik eserlerde yer alan; *Cuçi* kelimesinin yine Moğolca misafir manasındaki *zoçin* kelimesi ile ilişkilendirilmesine karşı çıkarak bu iki kelimenin aynı kökten gelemeceğini izah eder. Ancak *Umdetü'l-Abbâr*'ı kullanmayan Ekrem Kalan, birinci el kaynaklarda verilen Cuçi'nin doğum hikâyesine istinaden semantik açıdan beklenmeyen bir anda ortaya çıkan manasına gelebileceği üzerinde durur.²⁰⁵

Bu konuda oldukça ayrıntılı bilgi veren *Umdetü'l-Abbâr*, kelimenin manası kısmına kadar diğer kaynaklarla benzerlik gösterir. Şöyle ki; hamile olan Börte'nin Merkitlere esir düşmesi, Merkit Han'ı Ötek Han'ın Börte'ye gelini mesabesinde muamele yapması, barış yapılırca Börte'yi elçi ile Cengiz'e göndermesi anlatılır. Ancak ismin manası konusunda diğer kaynaklardan ayrılır.

*Cengiz'e giderken Börte yolda doğum yapmış ve hazırlıksız yakalanmıştır. Zaruretten yanlarında bulunan bir miktarı unu hamur yapıp, bebeğin bedenini korumak için bebeği hamur içerisine yatırıp, eteğine sarıp, Cengiz'e selamette ulaştırmıştır. Bebeğe Moğolcada hamur içinde yatmak manasında Cuçi demişler ve daha sonra isim olarak kalmıştır,*²⁰⁶

Kırımî, bu ifadeleri *Tarib-i Dost Sultan*'dan aldığını özellikle vurgular. Bilindiği üzere Dost Sultan, 1557-58 yılında Harezmi'de bir yıl hüküm süren İş Sultan'ın büyük kardeşidir. Bugün Dost Sultan'ın defteri olan *Tarib-i Dost Sultan* adlı esere ulaşamamaktadır. Ancak *Tarib-i Dost Sultan*'ı kullanan bir diğer eser Ötemiş Hacı'nın *Cengizname*'sidir. Yine bilindiği üzere Altın Orda Hanlığı'nda ikili yönetim ve Ak Orda, Gök Orda ayrımında renkler ve yönler sorunsalı *Umdetü'l-Abbâr* ve *Cengizname* ile çözülür. Kadı Ahmed Gaffari'nin *Cihan-ı Ara* ve Muiniddin Natanzî'nin *Tarib-i Muini* adlı eserlerindeki yanlış isimlendirme ve bu kaynakları kullanan, Yakubovskiy, R. Grousset, Howort, Spuler gibi tarihçileri de yanlıştır. Mustafa Kafalı, Ötemiş Hacı ve Kırımî'ye dayanarak bu sorunu izah eder,²⁰⁷ böylece *Tarib-i Dost Sultan*'da yer alan Cuçi ulusu hakkındaki bilgilerin güvenilirliği ispat edilir. Kırımî, Cuçi Ulusu ile ilgili bölümde *Tarib-i Dost Sultan*'ın yanı sıra *Tarib-i Apuşka*, *Tarib-i Kutlu Boğa* ve *Ravzatü's-Safâ*'yı kullanmış ve kaynakları tetkik edilerek nesep konusunda sahil olduğunu tespit ettiklerini almıştır.²⁰⁸

²⁰⁴ Kırımî, a.g.e., s. 28.

²⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ekrem Kalan, "Tarihi Kaynaklara Göre Cüçi Adının Kökeni Ve Cengiz Kağan'a Oğul Olma Sorunsalı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII/1, (2012), s. 120.

²⁰⁶ Kırımî, a.g.e., s. 27.

²⁰⁷ Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuçi Ulusu'nu Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. Ankara 2009, s. 45.

²⁰⁸ Kırımî, a.g.e., s. 59.

2.Tuli

Umdetü'l-Abbâr'da izah edilen bir diğer isim ise; Cengiz Han'ın küçük oğlu Tuli'nin adıdır. Müellif kaynak göstermez ancak Tuli'ye Türedi Han'da dendiğini ve asıl isminin Edigü Noyan olduğunu Tuli'nin ise onun lakabı olduğunu belirtir ve *Tuli Moğolca'da gayet mücella* (cılalı, parlak) *aynaya denir ve bu oğulda gayet güzel yiğit olduğu için Tuli denmiştir*²⁰⁹ şeklinde ifade eder.

3.Sayın Han

Altın Orda Hanlığının kurucusu, Cuçi'nin oğlu Batu Han'ın lakabıdır. Kırımî eserin hiçbir yerinde Batu ismini kullanmaz, sadece *Sayın Han*, *Sayın Han yurdu*, *Sayın Han nesli* şeklinde bu lakaba yer verir.²¹⁰ Sayın lakabına Ötemiş Hacı'da²¹¹ ve *Umdetü'l-Abbâr*'da rastladığımız göz önüne alınırsa *Tarib-i Dost Sultan*'dan gelmiş olabileceği düşünülür. Nitekim Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime*'de; *Coçi Han'ın oğlu Batu Han'ın takma adıdır. Halk tarafından iyi yürekli han anlamında Sayın Han lakabı takılmıştır*²¹² şeklinde izah eder.

4.Altın Orda Hanlığı'nın Yönetim Unsurlarına İlişkin Kelimeler

-Tenkül makamı (tengel?) (تنگل): selâtin makamının altında, beylik makamıdır.²¹³

-İrke oğul (ايرك اول): Kırımî manasını *nazperver oğul*²¹⁴ olarak tanımlar. Kullanımda kastedilen ise, Cuçi Han'dan sonra hanlığın başına geçecek, veliaht statüsünde yetiştirilen ve kıymet verilen demektir. Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhâri'nin, *Lügat-ı Çağatay ve Türkî-yi Osmanî* adlı eserinde irke, *Moğolca bir kelime olarak, gunc (naz, cilve, eda), delal (naz, işve), naz, istîğna (ibtıyaçsızlık, nazlanma) ile terbiye olmuş*²¹⁵ manasında verilmiştir. Moğolcada ise; sonradan gelen manasına gelmektedir.²¹⁶

-Noyan: Kırımî'ye göre *Cengiz neslinden* gelen anlamına gelmektedir. Bozkır Aristokrasisi, yiğitler (ba'atur) ve noyanlar aristokrasisi olup, çeşitli içtimai sınıflar içermektedir. Söz konusu sınıflardan ilki; Noyon denilen prenslerdir. Diğerleri tamamen hür kişilerden oluşan savaşılar veya sadıklar olan nökürlar (nököd), avamı teşkil eden asil olmayan arat veya karaçular ve son olarak Moğol olmayan ırklardan gelen unağan boğol, yani kölelerdir.²¹⁷ Noyon denilen prensler imparatorluktaki en yüksek sınıfı teşkil ederler. Büyük noyon ünvanı Cengiz Han'ın küçük oğlu Tuluy'a aittir. Temüçin'in küçük kardeşleri, Temuga ve Bilgutay'a da noyon denmiştir.²¹⁸ Ancak A. Temir, Gizli Tarihte yer alan

²⁰⁹ Kırımî, a.g.e., s. 28.

²¹⁰ Kırımî, a.g.e., s. 60, 62.

²¹¹ Ötemiş Hacı, a.g.e., s.3-6.

²¹² Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Haz. Zuhâl Kargı Ölmez, Ankara 1996, s. 441.

²¹³ Kırımî, a.g.e., s. 87 .

²¹⁴ Kırımî, a.g.e., s. 58.

²¹⁵ Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhâri, *Lügat-ı Çağatay ve Türkî-yi Osmanî*, İstanbul 1298, s. 49.

²¹⁶ Ferdinand D.Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük-1*, Çev. Günay Karaağaç, TDK. Yay., Ankara 2003, s. 662.

²¹⁷ René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Attila-Cengiz Han-Timur*, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul 1999, s. 218.

²¹⁸ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, Ankara 2011, s. 300.

kullanım örneklerinden yola çıkarak, noyanların iş başına gelişlerinde nesep ve neslin rol oynamadığını aksine cesaret, akıl ve bilgelik gibi vasıfların etkili olduğunu belirtir:

"Uruğ, bir obog'un (soyun) hâkim sınıfını teşkil eder. Oboglar (soylar), kabiliyet ve cesaretleri ile ön plana çıkmış kişiler tarafından yönetilirler ve bunlara noyan adı verilir. Noyanların iş başına gelişinde menşe, nesil ve nesep rol oynamaz ve noyanların vasıflarını belirtmek üzere bagatur (bahadır, cesur), seçen (bilge, akıllı), mergen (nişancı), bökö-büke (pehlivan) tabirleri eklenmiştir. Noyanlar önceleri hem askeri hem de sivil amirleri ifade ederken, sonraları genellikle subay anlamında kullanılmıştır.²¹⁹

Oysa *Umdetü'l-Abbâr'a* göre bu kelime *Cengiz neslinden gelen* anlamını taşımaktadır. Soy ve nesep vurgulayan nitelik kazanmıştır. Kırımî, kelimeyi "... *Taştemür Bey ki noyanlardan ya'ni nesl-i Cengîzî'den idiler ve Taraklı-Kıyat Kabilesinin noyan beylerinden ya'ni nesl-i Besukay'dan (Yesügey) olan Burultay Bey...*" şeklindeki ifadelerle tanımlamıştır ve gerek Altın Orda Hanlığı gerek Kırım Hanlığı dönemine ilişkin bilgilerde sadece Cengiz neslinden gelenler için kullanmıştır.²²⁰

Çağatay Türkçesinde ise *noyan* başkomutan, ser asker, şehzade olarak anlaşılmıştır. *Noyın* ve *salar* kelimeleri ile eş anlamlı olarak verilir.²²¹ Günümüz Moğolcada *sabîp*, *efendî*, *prens* anlamlarının yanı sıra, *hükümdar asilzade* ve *prensin veya yüksek ritbeli asilzadenin oğluna verilen unvan* olarak kullanılmaktadır.²²²

-İnak ve İnak çorası: Üzerinde durulması gereken iki kelime vardır: inak ve çora. Kırımî, inak kelimesini, bazen tek kullanırken bazen ikisini tamlama yaparak inak çorası şeklinde kullanır ve *mukarrebelerinden*²²³ (yakın, yaklaşmış) olarak tanımlar. Çağatay Türkçesinde *inak*; *muvaftık*, *dost*, *yoldaş*, *yol arkadaşı* demektir.²²⁴ Şecere-i Terakime'ye göre; *müşavir*, *danışman*, *arkadaş*²²⁵ manasındadır.

Çora, Çağatayca sözlükte Kazan sahasına ait yarlığlara dayanılarak²²⁶ *bişmetkâr*, *yardımcı* manasında verilir. Melek Özyetgin, Kazan yarlıklarına dayanarak, *saraya mensup kişi*, *saray memuru*, *bişmetkâr* olarak açıklamıştır. Kelimenin Eski Türk devlet teşkilatında olan, kağandan küçük, beyden büyük unvan anlamına gelen *çor* kelimesi ile ilişki kurulması üzerinde durmuş ancak kelimenin modern Türk dili alanında yaşadığını vurgulayarak ve Tatar Türkçesinde *esirliğe düşüp, kul edilen kişi ve hanın politik vassalı*, anlamlarına dikkat çekmiştir.²²⁷ Yine Manas Destanı'nın her yerinde geçen Çoro/Çora ünvanını Ögel, bir işçi veya hizmetçi olarak tanımlamıştır.²²⁸

Kırımî'deki çora'nın anlamı; *hanın bişmetinde bulunan kişi hanın, bişmetkârı* manasındadır olup, birden fazla oldukları görülmüştür. Hanlar sefere giderken yolculukta, savaşta, mücadelelerde zor durumda kaldıklarında yanlarında bulunan hizmetini yapan kişiler

²¹⁹ Ahmet Temir, "Türk-Moğol İmparatorluğu ve Devamı", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. III, Ankara 1976, s. 920.

²²⁰ Kırımî, s. 63, 55. Temir, a.g.e., s. 920; Söz konusu örnek için bk. *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, TTK Yay., Ankara 1995, s. 5.

²²¹ Suat Ünlü, *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Konya 2013, s. 851.

²²² Lessing, a.g.e., s. 921.

²²³ Kırımî, a.g.e., s. 50.

²²⁴ Lessing, a.g.e., s. 528.

²²⁵ Ebul Gazi Bahadır Han, a.g.e., s.382.

²²⁶ Ünlü, a.g.e., s. 138.

²²⁷ A. Melek Özyetgin, *Orta Zaman Türk Dili Üzerine*, İstanbul 2005, s. 81.

²²⁸ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, TTK Yay., Ankara 2014, s.542.

çora olarak adlandırılmıştır. İnak çorası ise muhtemelen hanın hizmetinde bulunanlar içinden, kendilerine güvenilen, sadakatinden emin olunan, hana yakın olan kişiler için kullanılmıştır.

-Urlanmak: kelimesini Kırımî, her *kabileye alamet olacak bir kelime vardır onu telaffuz etmektir*, şeklinde izah etmiştir.

-Zaysanlık: *Emir-i Kebirlik* makamıdır ve Cuçi'nin odalıklardan doğan on yedi oğlu Zaysan beleridir.²²⁹

-Negacisli: (validesi tarafından) korkak, bi-mürüvvet demektir.

Kadırberdi ile mücadele sırasında Emir Edigü büyük oğlu Keykubat'ı ordusu ile ileri sevk etmiştir. Kadırberdi Han'ın hücumuyla korkuya kapılıp bozulan Keykubat'a "hay negacisli ceman ne kıldın" diye feryad etmiştir. Çünkü Keykubat'ın annesi ümeradan gayretsiz bir kişinin kızıdır ve negacisli validesi tarafı le'im, korkak, bi-mürüvvet demektir²³⁰ şeklinde açıklamıştır.

Emir Edigü'nün serzeniş ve bakış açısı, hanların ve beylerin oğullarına eş seçerken, hanedan mensubu veya bey kızlarını tercih edişlerini izah etmektedir.

Eserde anlamları verilen diğer kelimeler:akta atı:	Muçel; 12 hayvanlı Türk takviminde 12 yıllık bir devir
Atabeg: Atalık	Nabire: oğlunun oğlu (torunu)
Atkı: puta oku	Oğlan: Han'ın odalıktan doğma oğulları,
Başlık: re'is	Örke: otağ
Çağda çelav: bir çeşit çengal ismi	Utek guyi: beg namesi
Çapçak: Bir çeşit kap ismi	Sanç: saplamak
Çapkun at: binilmemiş, terbiye edilmemiş at	Selgab: azimet ittirmek
Çarlap: da'vet itmek	Suksukul: harareti yüksek bir ağaç çeşidi
Çu: Adet-i Moğol ve Tatar'a göre bir büyük kimse fevt olunca taziye için gelenle kapının önünde üç kere Çu dirler ve ağlarlar.	Suldat: bir çeşit (Rus) asker ismi
Hali; validesinin biraderi	Suran tartub: çağırub
Han kötermek: iclas itmek, tahta çıkmak	Suyurgal: ihsan etmek
Kaban: erkek hıncır	Suzaklar: (267-a/13)
Karağısı: kenarı	Şehinşah: Rütbe-i kaan
Karakçılık (yağmacılık): turidilik	Taransa: sefine
Karasuyra: bir çeşit ok ismi	Tarta turadır: çekiyorlar
Kesten: gürz	Tebâ: bir çeşit çengal ismi
Korkık: bir ağaç ismi	Tek: gibi
Kubalcıp: inhinâ' itmek, eğilmek	Telegen arabası: savaşta kullanılan at arabası
Kul-baş: serasker	Tolgaşmak: ceng itmek
Kurlar: cemaat	Turak: toy kuşu
Külik: sakin, sabır	Turan: Maveraünnehir
Küregan: damad	Tustugan: bir çeşit kadeh
Manici: ateşgedelerin şeyhi	Yasav kalmak: (267-b/17)
	Yırav: hanende nevâ şairleri

²²⁹ Kırımî, a.g.e., s. 61.

²³⁰ Kırımî, a.g.e., s. 101.

Temsili Hikâyeler

Temsili hikâyelerde geçen anlatımlar yaşanan tarihsel olayın dilin saklama fonksiyonunun kullanılarak imlenmesidir. Böylece hem geçmişe ait bir aktarım hem de şimdiye ve geleceğe dönük mesajlar verilir. Hikâyelerin içerisinde coğrafyaya ait adlandırmalar, tanımların yanı sıra coğrafyanın kültüre katkılarının yer aldığı karşılıklı etkileşimi görmek mümkündür. Kırımî, olayları temsille izah etmenin bir Tatar geleneği olduğunu ifade ederken kendisi de eserinde sıklıkla söz konusu temsillere yer vermiştir. Temsillerde, hayvan figürleri yer almaktadır. Sadece evcil hayvanlara değil, bozkırda karşılaştıkları, özelliklerini ve davranışlarını iyi bildikleri hayvanlara da teşbihlerde ve temsillerde yer vermişlerdir. Bu unsurların dildeki varlığı ve özelliklerin yaşamsal örneklerle yerleşmesi, coğrafyadaki yaşamın doğayla iç içe olduğunun göstergesidir.

Bozkır kültürüne hâkim bir ulusun yaşamında hayvancılık ve avcılık temel geçim kaynağıdır. Dolayısıyla doğanın dilini bilme, doğayı, iklimi ve bitki örtüsünü okuyabilme, doğadaki hayvanları karakterize edebilme yetisi gelişmiş bir kültürdür. Nitekim Kırımî'nin anlatımına yansıyan dil unsurlarında söz konusu kültür açıkça görülmektedir. Ancak temsillerden okunması gereken asıl mesele; bu kültürün doğaya hükmetme esaslı olmadığıdır. Doğanın dengesini okuyarak insan yaşamındaki sorunlara çözüm bulan ve bazen de meselenin bütün yönleriyle görülebilmesi için gerekli durum tespiti yapmak amacıyla örneklem oluşturan bir kültür olduğudur.

Umdetü'l-Abbâr'da yer alan aşağıda örnekleri verilen temsillerin tarihi verilerinin ötesinde gerek dil, gerekse halk bilimi açısından kapsamlı bir çalışmaya ihtiyacı vardır.

Toktamış Han'ın ölümünden sonra Altın Orda tahtı Emir Edigü'nün kontrolüne geçmiştir. Cabbar Berdi ile Kerim Berdi'nin kardeşi olan Kadir Berdi, onların katl olunup Kebek'in tahta çıktığı sırasında, buradan kaçarak, Kırım, Kabartay civarında Tatartob adlı yere gidip yerleşmiştir. Bir gün Şirin, Barın, Argun, Kıpçak ve sair uruğların beğleri hep birlikte oturmuşlarken, bir küçük köpeğin etrafına, çok sayıda büyük köpeğin toplandığını ve kavga ettiklerini görmüşlerdir. Han bu tabloyu beylere göstererek, *hepsi kavgaya ediyor ama hiç biri ortada ki küçük köpeğe dokunmuyor diyerek nedenini sormuştur. Beğler küçük köpek kudurmuştur, diğerleri korkudan yaklaşmıyorlar dediğinde*²³¹ Kadir Berdi, *bişe ve sizlere korku ayıptır, Edigü dedikleri adam hepimizi, dar-ı diyarımızdan, evladımızdan, yârimizden ayırıp, şaşkın ve perişan gezmemize sebep olmuştur. Evlatlarımız karşısında ar etmektense cesurca ölmek daha izâttir*²³² diyerek beyleri gayrete getirmiş ve üç bin atlı toplanıp Edigü üzerine yürümüştür. İdil ırmağı henüz buz tutmadığı için geçemeyen atlılar bir süre burada nehrin donmasını beklemek istemişlerse de Kadir Berdi onlara hitaben şöyle demiştir;

"İdil donsa kim ötmes, Edigü ölse kim almas,

*İdil nice donmas burın geçmek gerek, Edigü nü ölmes burın almak gerek"*²³³

Burada *"İdil donsa kim geçmez, herkes geçer, Edigü ölse yurdunu kim almas, herkes alır, lakin erkek olana İdil buz olmadan geçmek gerektir, Edigü ölmeden katl ederek yurdunu almak gerektir"* denmektedir. Büyük güçlükler çekilerek İdil'i geçmişlerdir. Edigü durumu haber almış ve atmış binden fazla askerle karşı gelmiştir. Çok zorlu geçen muharebede Edigü'nün oğlu Keykubat kaçmış,²³⁴ Kadir Berdi²³⁵ Han Edigü'yü ok ile vurmuş ancak

²³¹ Kırımî, a.g.e., s.99.

²³² Kırımî, a.g.e., s.100

²³³ Kırımî, a.g.e., s.100-101.

²³⁴ Kırımî, a.g.e., s. 101.

²³⁵ Edigü'den kurtulmak isteyen ümera ve Kadir Berdi'nin yapmış olduğu bu mücadele hakkında ayrıca bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. 2, TTK Yay., Ankara, 1995, s. 130.

Edigü, ağır yaralansa da Han'ı öldürmüştür.²³⁶ Ağır yaralanan Emir Edigü'de yakalanıp öldürülmüştür.

Bir başka temsil ise Emir Edigü'nün oğlu Mansur Mirza dönemine aittir. Gıyaseddin Han'ın ölümünden sonra Küçük Muhammed Han'ı tahta çıkaran Emir Edigü oğlu Mansur Mirza, onun hanlığını beğenmeyip, Urus Han oğlu Barak'ı hem güçlü olması hem de annesinin kardeşi (Mansur'un dayısı) olması hasebiyle tahta çıkarmak istemiştir. Bu konuda Mansur'un hizmetinde bulunan âkil bir ihtiyar Cantemür, Mansur Mirza'ya tavsiyede bulunmuştur.

“...Mubammed Han yaşbutadır eğerce hazırda arabağa çekmeğe bolmas amma öziğe rahat bolgay Barak Han küçlü boradur arabağa tartar amma caradıkda seni tizgi astına alur bolgay, dedi iş bu vech üzere temsil eyledi ya'ni Mubammed Han gerçi devenin gerşegi gibi eyleym arabaği çekmez işine çokluk yaramaz amma kendine dabi zararı yokdur Barak Han kavi ve kuvvetli erkeek devedir arabanı ziyade çeker amma devenin sarboşluk gibi kudurması vaktinde seni ayağı altına alur çığner demekdir,”²³⁷

şeklinde bir temsille izah edilen bu tavsiyede yine hayvan unsuru ve onun özelliklerinin teşbihte kullanılmasını ve günlük yaşamın gerçeklerine dair örnekler görüyoruz.

Emir Edigü oğlu Nureddin Mirza'nın Toktamış Han oğlu Celaleddin Sultan tarafından yakalanması esnasında Celaleddin Sultan ile birlikte olan Cihanbay Mirza'nın Nureddin Mirza'ya hitaben taltif etmek üzere söylediği yır yine bir hayvan temsili içermektedir.

turluk savgan bala kuş turğa neçik tüştim sen
torlak başda ne işler cok han iyam Toktamışga ne itdin sen
ya'ni tûr ta'bir olunur kuş avından balas olmuş yavru kuş tekerar tûr'a ne şekil düşdiin sen. Ya'ni mukaddema Toktamış Han ma'rekelerinden ve yabud Edigü Beg'e olan muhalefetinden balas olmasına işaret ola lakin çiplak bakir başda mukadder olan ne işler yokdur ki vaktiyle vücuda gelmeyesin benim efendim Toktamış Han'a ne işler itmişindir demekdir²³⁸

Şiirler ve Dizeler

Kırımî, zaman zaman olayları ve içinde bulunulan durumu anlatan şiirlere ve kasidelere yer vererek, dönemin dil ve edebiyatına ait nazım örnekleri sunmuştur. Eserde Mevlana'nın *Mesnevî*'sinden, Kefevî Haydarzede Muhammed Efendi'nin beyitlerinden ve Kırım ulemasının önemli bir ismi Hilmi Efendi'nin şiirlerinden örneklere de rastlanmaktadır.

mâ ez ân-ı muhteşemânim ki sâgar girend
ne ez ân-ı Müjflisân ki ber lagar girend
be-yeki deste mey-i bâlis-i îmân nûşend
be-yeki deste-i diğêr perçem-i kâfir girend²³⁹

Dörtlükte Cengiz Han'ın Harezmi seferi sırasında şehri terk etmeyerek Moğollara karşı mücadeleye katılan Şeyh Necmeddin El-Kübra'nın şehid olması anlatılır. Şeyh şehid olurken Moğol askerinin perçemini tutmuştur ve askerinin perçemini şehid olan

²³⁶ Kırımî, *Tarih-i Zübde*'den almıştır.

²³⁷ Kırımî, a.g.e., s. 107.

²³⁸ Kırımî, a.g.e., s. 95.

²³⁹ Kırımî, a.g.e., s. 33.

şeyhin elinden keserek kurtarmışlardır. Kırımı, Mesnevi'den aldığı bu dörtlüğe "...*Hazret-i Mevlana Molla Hüdavendigar şeybe intisabını da işaret ederek Mesnevisinde...*" şeklinde atıf yapmış ve Mevlana'nın Kübreviliğin kurucusu, Necmeddin Kübrevi'ye intisabına vurgulamıştır.

Eserde yer alan bir başka şiir, İlhanlılar dönemine ilişkindir. Argun Han İlhanlı tahtına çıkınca, vezirliği Hoca Fahreddin Kazvini'ye emâreti ise Boğa Çıksan'a vermiştir. Vezir-i sabık olan, amcası ve babası zamanında 9 yıl vezirlik yapan Hoca Şemseddin'i ise Abaka Han'ı zehirledi töhmetiyle katlettirmiştir. Hoca Şemseddin'in H.683 yılı Şaban ayında Nevşehir yakınlarında şehid edilmesi üzerine Şuara-yı nâdire bu mersiyeyi söylemiştir;

*çu Şemseddin ez takdîr-i İzzed * şehadet-yâfti der-sabra-yı Nev-şehr**
*be kasd-ı sâhib-i divan-ı Mehmed * ki destûr-ı Memalik bud der debr **
peş ez du sal ve du mah du hefte çeşid-i u hem zî-devrân-ı şerbet-i kabr**
*tû der dünyi meşev bedrâ muamil * ki dâred der-terâzu nûş bâ zehr*²⁴⁰*

Kırımı, Toktamış Han dönemine ait bir işret meclisinde neva şairlerinin ve sazların yırladığı yırvaylardan bahsetmiş ve Kemalbeğzade Cihanbay Mirza'nın yırladığı tarz-ı neva olanını eserinde vermiştir. Kırım coğrafyasının çok önemli bir kültür ögesi olan yırvaylardan 15. yüzyıl Altın Orda Hanlığı'nda ve hanın da bulunduğu meclise ait bir örneğini günümüze ulaştırması açısından oldukça kıymetlidir. Söz konusu söylemde anlatılanlar, Toktamış Han'ın hanlık öncesi mücadelesini konu edinmektedir. Şöyle ki, Toktamış Urus Han'a karşı mücadelede başarısız olup firar ettiği sırada, Kökeday Yasbuga adlı yerde Şiban neslinden İlhan oğlanzade Kânbay oğlan kendi mahsus halkı ve nökerleri arasında hanlık rütbesiyle, valilik yapmaktadır. Kânbay ile görüşen Toktamış, Toyhocaoğlan oğlu olduğunu söylese de, Kânbay ona itibar etmeyerek mağrurane davranışlarla, Toktamış'a selâtin makamından yer göstermeyip, beylerin makamı olan tenkül makamını göstermiştir. Garip ve misafir olmaları hasebiyle "*merd-i hûb alûdra her seng bâlîn mişevd, ıyıkıya dalan kişiyê her taş döşek olur*" mazmununca birkaç gün kalıp ayrılmışlardır.²⁴¹ Daha sonra Toktamış Han Altın Orda tahtına oturunca, bütün nesl-i oğlan ve noyanlar (Çengiz neslinden olanlar, Cuçi oğulları) başvurup tabiiyet bildirmişlerdir ki içlerinde Kânbay dahi vardır ve ona da tıpkı kendi yaptığı gibi selâtin makamında değil tenkül (beylik) makamında yer gösterilmiştir ve Cihanbay Mirza aşağıdaki yırla onu yermiştir.

Kökedayda kan boldın
köp durmenin itirdin
kökreçigin köpdirdin
biş saga köp enkâyıp baş urduk
kötümüzden neçin keldin Kânbay sen.
ya'ni sen sabıkan Kökeday dedikleri mabalde han olub durur idin
durmen nâmında olan çokluk nökerini sî-i e'falinden ötürü dağtdın gitdi kemâl-i
gururundan göğsünü yukarı kaldırub mağrurane yürüdüin
ol vakt sana bizler varub dahıl düşüb konak olub eğilüb çok kere baş urduk
amma ricamızı dinlemedin
şimdi ardımızdan niçe utanmayub geldin sen Kanbay dimekdir.²⁴²

²⁴⁰ Kırımı, a.g.e., s. 40.

²⁴¹ Kırımı, a.g.e., s. 87.

²⁴² Kırımı, a.g.e., s. 90.

Altın Orda'dan sonra Kırım Hanlığı döneminde ise daha çok devrin mümtaz isimlerinin şiirlerinden ve beyitlerinden örneklere yer verilmiştir.

Gazi Giray Han bin Mengli Giray Han döneminde, Gazi Giray Han ve Tatar askeri yedi yıl boyunca yaz kış Sumbur denilen yerden oturmuş ve devlete hizmet etmişlerdir. Yanuk Kalesi'nin alınmasından sonra müstakil olduğu tarzında söylemler gündeme gelmiştir. Bu arada Osmanlı Devlet adamlarından hoş olmayan sözler işitilmiştir. Bu asrın mümtazlarından Zihni Efendi ve Kefevî Haydarzede Muhammed Efendi'nin (ikisinin dahî üç dilde yazılan divanları vardır) yazdığı aşağıdaki beyit Gazi Giray Han tarafından Osmanlı Devleti'ne gönderilmiştir. Ancak bu görüşe katılmayan Vezir-i azam Sinan Paşa, Gazi Giray Han'ı azlettirir ve küçük kardeşi Fetih Giray Sultan'ı han nasbetmiştir.

*Telb-kâm bolsak aceb mi hâlimizni siz köriün
burnumuzdan keldi billah acı suyu Sombor'un
haylı bî-ahenkdir kanun-ı devlet nağmesi
eğri ağaçe kulur barî kulağım burm
irtişa' birle mevâli cem'-i dinâr eylemiş
ellezîne yeknüznâne ayetini yetkiş köriün
Gazilerden bir kimesne dedi bu şi'ri revan
ger caman söz söylerise anı Sombor'dan sorun ²⁴³*

Umdetü'l-Ahbâr'da yer alan nazımlardan biri de Hilmi Efendi'nin kasidesidir. Kırım ulemasından ve kadı sınıfından olan Hilmi Efendi'nin Kırım Hanı'na şitayışnâme olarak yazdığı bu kaside, *Tarih-i Nefis*'de yer almaktadır. Devlet Giray Han'ın Purut Seferi'nde göstermiş olduğu başarı ve zafere hasredilmiştir. Bu kasideyi farklı kılan özelliği söz konusu başarıyı on iki farklı milletin dilinde ifade eden dizeler içermesidir. Söz konusu edebi sanatta anlatımın farklı dillerle ifade edilmesi hususunda kullanılan dillerin sayısal çokluğu önemlidir. Dizeler, Arap, Fars, Bosnevî, Macar, Ermeni, Yahudi, Çerkes, Kalmuğ, Kara Nogay, Çengane, Özbek, Hıristiyan milletlerin kendi dillerinde söz konusu zafere ve hana övgülerine ait dizeler olup, 18. yüzyılın başında bu milletlerin söz varlığına ait örnekler sunması açısından da ehemmiyetlidir.

*Hamdulillah ki Hüddâ kıldı yine ibsanı*Feth ü nusretle açub sancağ-ı ferrub-şanı
Habbezâ hazret-i hâkan-ı celilü'l-âsâr * zîb-i evreng-i Süleyman şeref-i ilbâni
Ya'ni Devlet Giray-ı hazret-i han-ı a'zâm* mâlik-i tavk-ı rikâb-i ümem-i İranî
Müstakill-i bâis u feth-i zafer oldur ki bugün*haydarî rezîm ü gazâ leys-i neberd-i hanî
Şakka-i ra'yeti ser-levha-i feth ü nusret*nâsıb-ı nüsha-i cevî olsa n'ola bünyânı
Bir gazâ itdiki şâyeste-i ikbâl oldu* ra'se-dar-ı keff-i çâr oldu celâl-i şânî
Adın işitse adüv bîm'den olurdu belâke*şehlere böyle gerek şân virecek ünvanı
Kara bahtı ile Akbeğ gelüb Akkerman'a * yine giryân be-giryân çevirür pîşânî
Merkez-i sabil-i Bilçin'den olub rügerdan* u'avec murdarı mort kesdi ser ü samanı
N'ola her şurtai bir sadece tarih itsem * böyledir nadire-sencân olanın ünvanı
Yüz süriib kapına tarih için ikbal eyler * çaker-i dergebin âyâ Barabaş hatmanı
Sarsar-ı dest fezadır ki eser-i Tatarı * itdi pejmurde bu tarih Kili Boğdani ¹¹²³
Dal-kılıç himmetiyle âlemi feth itse n'ola*sıdı azâğı ¹¹²³ bu tarih-i çalub tayganı ¹¹²³*

²⁴³ Kırımî, a.g.e., s. 133.

*Hilmiya gel idelim devlet-i şâhiye du'a * başre dek daim ola ma'delet divânı
Tezyul böyle kaşmirliği kim gördü deyü her millet*dillü dilince sögüb ol harbî erkanı
Evvela didi Arap kavmi görüb bu hâli * kabrullahu adüvven zaferü's-sultani
Acem u Fûrs ve Deri şükr iderek didi heman * mişeked İzed-i mâ gam sipeh talanî
Bosnevîler dahî dir tabura çapkun virerek *kuma havi kazîler tabur hamurani
Zem idüb dirleridi hem ceneral-i Maçar * peştelile kirefile sobavu meskani
Ermeniler dahî dir zem iderek arından * çeçeyi putus kile mar künem urkütası
Hem Yahudiler ana dir idi istihzaen * şeşa la mazau yay ve şetlele yani
Kavm-i Çerkes dahî dir Akbeğ düşnâm iderek * yiği vabizaki yatu yapsu vümani
Dirdi hem Kalmuğ engüşt bi-dehanucbe-künân*kogur matmatu merduğ Temüçin bazakani
Kara Nogay diridi top ve tüfenk atdıkaça * merdemes dengüyüne zarbuşan-ı şabani
Sûr-ü zartayla sürüb Çengâneler dahî dedi * bire dali çalevu pancolos ormanı
Hilmiyâ tafe-i Özbekîyân dirdi ayan * mundağı azğunlğımın barça ne tapkay canı
Ağlayub kara günün diridi Akbeğ kendü * dalibo lüpiş soram bude hristiyanani
Hülâsa-i kelam ordu-yı nusret-cüy ile sahibü'd-devlet ve ba'de han me'âli menkabet-i Âzîm-i
savb-ı devlet olub şevketlü kudretlü şebih şâh âlempenah hazretlerine tebrik-i Feth ü zafer ey-
lemek babında cazem oldular pay-tabt âli bahtda vesayir bilâd ve kılâ cibanyânide şenlikler
idüb nusret-i İslâmiyyeyi i'lân ve işâ'a itdiler.²⁴⁴*

Sonuç

Bir milletin bütün duygu ve düşünce hazinesi dil kalıbına dökülür; dil aracılığıyla yerden yere, kuşaktan kuşağa aktarılır. Yaşamının her anında dil tarafından kuşatılan insanın ve insanın dâhil olduğu toplumun her anı dile yansır. Toplumun meydana getirdiği kültür ürünleri dildeki karşılığını kısa bir süre içerisinde bulmakta, dil, tarih ve kültür özdeş bir konuma gelmektedir. Kültür, dile kavramlar kazandırırken dil de kültürün taşınması işlevini görür. Dil, millet hafızasının ve kolektif bilinçaltının biçim ve biçem düzleminde varlık bulduğu bir alandır. Bu alana ait verilere kaynaklık eden tarih ise, yaşanan toplumsal ve siyasi görüngülerinin zamansal nitelikli olarak kaydedildiği bir süreçtir.

Toplumun zaman içindeki gelişme yönünü belirleyen, insanın kendi toplumu ile diyalog kurmasını ve bütünleşmesini sağlayan, ondaki millet olma şuurunu canlı tutan bir kültür hazinesi olan tarih ise, bir milletin bütün varlığına eşittir. Milletin geçmişteki varlığı, onun mirası bugüne kalan hatırası niteliğindeki tarih, dil-edebiyat-kültür kavramına giren her şey, tarih boyunca gelişir, tarihten miras kalır.

Bir tarih metni olan Abdülğaffar Kırımî'nin *Umdetü'l-Abbâr* adlı eseri, geçmişte olan olaylar ve bunlar hakkındaki belgelerini verirken aynı zamanda dilsel, kültürel, sosyal verileri ile de dikkate değer bir kaynaktır. Eserde yer alan sözcükler, atasözleri, deyimler, hikâyeler, aracılığıyla hem geçmiş tarih hem de şimdiye ve geleceğe uzanan kapsayıcı uyarılar içerir. Eser sadece, tarihsel uzamı değil insan ve topluma ait kolektif bilinçaltına ait değer dizgesini de kayıt altında tutar.

Gaspralı'dan yüzyıl öncesi 18. yüzyılın ilk yarısında Kırım coğrafyasında Abdülğaffar Kırımî tarafından kaleme alınan eserin yazılış amacı, Kırım Hanları tarihini anlatmaktır. Siyasi ve askeri anlatımların satır aralarında dil, edebiyat, coğrafya, sosyoloji ve diğer kültür unsurlarına dair; deyimler, deyişler, teşbihler, şiiirler, atasözleri, hikâyeler, kelimeler ve adlandırmalar ile bunların anlamları, kullanım alanları ve hatta çoğu-

²⁴⁴ Kırımî, a.g.e., s. 175,176.

nun ortaya çıkış hikâyelerini vererek coğrafyanın duyuş, düşünüş, yaşayış ve hissedişine dair örneklerle coğrafyanın bilinçaltı değerlerini günümüze taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- ABDÜLGAFFAR KIRIMÎ, **Umdetü'l-Ahbâr**, Trankript: Derya Derin Paşaoğlu, Kazan 2014.
- EBULGAZİ BAHADIR HAN, **Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)**, Haz. Zuhal Kargı Ölmez, Ankara 1996.
- GROUSSET, René, **Bozkır İmparatorluğu Attila-Cengiz Han-Timur**, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul 1999.
- KAFALI, Mustafa, **Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul 1976.
- _____, **Ötemiş Hacı'ya Göre Cuçi Ulusu'nu Tarihi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. Ankara 2009.
- KALAN, Ekrem, "Tarihi Kaynaklara Göre Cüçi Adının Kökeni Ve Cengiz Kağan'a Oğul Olma Sorunsalı", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt/Volume XXVII, Sayı:1, Temmuz 2012, s. 119-130
- LESSİNG, Ferdinand D., **Moğolca-Türkçe Sözlük-1**, Çev. Günay Karaağaç, TDK. Yay., Ankara 2003.
- Moğolların Gizli Tarihi**, Çev. Ahmet Temir, TTK Yay., Ankara 1995.
- ÖGEL, Bahaeddin, **Türk Mitolojisi I**, TTK Yay., Ankara 2014.
- ÖTEMİŞ HACI, **Cengiz-name**, Haz. İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2009.s
- ÖZYETGİN, A. Melek, **Orta Zaman Türk Dili Üzerine**, İstanbul 2005.
- SPULER, Bertold, **İran Moğolları**, Çev. Cemal Köprülü, Ankara 2011.
- ÜNLÜ, Suat, **Çağatay Türkçesi Sözlüğü**, Konya 2013.
- ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ-Yİ BUHÂRİ, **Lugat-ı Çağatay ve Türkî-yi Osmanî**, İstanbul 1298..
- TEMİR, Ahmet, "Türk-Moğol İmparatorluğu ve Devamı", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. III, Ankara 1976, s. 913-925.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, C. 2, TTK Yay., Ankara, 1995.